

נטילת ידים - אז והיום

חיים גולדברג

א. השתלשלות הגזירה

ב. הסיבה לגזירה

ג. מקור הדין

השתלשלות הגזירה:

למדנו במס' שבת (יג.-יד:) שכשעלו חכמים לבקר את חנניה בן חזקיה בן גרון בעלייתו, נמנו ורבו ב"ש על ב"ה ושמונה-עשר דברים גזרו בו ביום. בפירוט הגזירות מביאה הגמרא את המשנה האחרונה של מסכת זבים (פ"ה מ"ב). המשנה מונה תשעה דברים הפוסלים את התרומה מגזירת חכמים, דהיינו שהם שניים לטומאה מדבריהם, ופוסלים את התרומה במגעם. בין הדברים מזכירה המשנה את הספר והידים, ומבארת הגמרא את סיבת הגזירה:

הספר - לפי שהיו נוהגים להצניע אוכלים של תרומה אצל ספרי תורה, באמרם ששניהם קדש, והיו העכברים מצויים אצל האוכלים ומפסידים את הספרים, גזרו על כתבי הקדש שיהיו פוסלים את התרומה שנגעה בהם.

הידים - מפני שהידים עסקניות הן (פירוש נקודה זו - לקמן).

ומביאה הגמרא (שם) ברייתא שאף הידים הנוגעות בספר נהפכות לשני מגזירת חכמים ופוסלות את התרומה, משום שיסת ר' פרנך שאמר: "האוחז ספר-תורה ערום נקבר ערום (בלא אותה מצוה)".

בבירור קצר מעלה הגמרא שגזירת הידים הנוגעות בספר קדמה לגזירת הידים הכללית. שאילו סדר הדברים היה הפוך, מדוע יצטרכו לגזור על ידים הבאות מחמת הספר? כבר כאן מוצאים אנו שגזירת ידים לא היתה גזירה אחת אלא תהליך שהתפתח, עד שגזרו על סתם ידים. ולאחר חקירה נוספת בהמשך הגמרא מובא שתהליך הגזירה כך היה:

1) שלמה גזר על הידים שיהיו שלישי לטומאה ויפסלו את הקדשים על סמך הברייתא דא"ר יהודה אמר שמואל: בשעה שתקן שלמה ערובין ונטילת ידים יצתה בת-קול ואמרה: "בני אם חכם לבך ישמח ליבי גם אני" (משלי כג' טו'); "חכם בני ושמח ליבי ואשיבה חורפי דבר" (משלי כז' א')

2) גזרו על הספר, ועל הידים הבאות מחמת הספר.

3) הלל ושמאי רצו לגזור על סתם ידים שיהיו שניות לטומאה ויפסלו את התרומה, ולא קבלו העם את גזירתם. באו תלמידיהם במעשה דעליית חנניה וגזרו שיהיו סתם ידים שניות, וקבלו העם גזירתם.

במסכת ידים (פ"ג מ"א) מובאת מחלוקת בין ר"ע לחכמים - 1) המכניס ידיו לבית המנוגע 2) כל המטמא בגדים וכלים בשעת מגעו בטומאה - אם נגע בידי אדם אחר, בידיו, מה דין ידיו.

1) הנכנס ראשו ורובו לבית המנוגע הריהו נעשה מן התורה ראשון לטומאה, כמו שכתוב: "והבא אל הבית כל ימי הסגיר אותו- יטמא עד הערב" (ויקרא יד' מו'), ובין לדעת ר"ע בין לדעת חכמים גזרו חכמים טומאה על הידים שהוכנסו לבית המנוגע משום ביאת כל גופו, וסובר ר"ע שעשו חכמים ידיו כגופו, ונעשות ידיו בלבד ראשון לטומאה מגזירת חכמים; וחכמים סוברים שלא גזרו על הידים שהוכנסו לבית המנוגע אלא כמו בסתם ידים שיהיו שניות לטומאה.

2) כל המטמא בגדים, שנוגע בהם בשעת מגעו בטומאה, אם נגע בידי אדם אחר אע"פ שאינו מטמא את כל גופו, מטמא הוא את ידיו להיות ראשון לטומאה דברי ר' עקיבא; וחכמים סוברים שלא גזרו שיטמא את הידים של אחר אלא להיות שניות לטומאה כשאר סתם ידים, שלא הבדילו חכמים בגזירת הידים ובכולן גזרו שיהיו שניות לטומאה.

לאחר מחלוקת זו מובאת שם מחלוקת נוספת בין חכמים לר' יהושוע, שהוא סובר שכל הפוסל את התרומה- כגון אוכלין וכלים שנטמאו במשקין ונעשו שניים לטומאה- מטמא את הידים להיות שניות, ועל בסיס זה אומר הוא שהיד מטמאה את חברתה, אולם חכמים שחולקים עליו ועל ר"ע מביאים כלל יסוד בכל נושא גזירות ידים ואומרים: את שנטמא באב הטומאה (והוא ראשון) מטמא את הידים (להיות שניות), ואת שנטמא בוולד הטומאה (ונעשה שני) אינו מטמא את הידים (שאינן שני עושה שני).

נחלקו מפרשי המשנה מתי נגזרו הגזירות הנ"ל - בעל "תפארת ישראל" כותב שגזירה זו קדומה לגזירת שמונה עשר דברים שגזרו בעליית חנניה [אולם כנראה נגזרה אחרי גזירת שלמה, היינו בין שלב 1 לשלב 2]. ובעל "משנה אחרונה" כותב ש- ג' גזירות גזרו חכמים על הידים: א) בראשונה גזרו על ידים שנגעו בראשון לטומאה (שאע"פ שהגוף לא נטמא) שנעשות שניות לטומאה. ב) גזר שלמה המלך שסתם ידים יהיו

טמאות לענין קדש, אבל לא לענין תרומה. ג) באו חכמים וגזרו על סתם ידים אף לענין תרומה [משנתו לפני גזירת שלמה המלך היינו לפני שלב 1]. בכל אופן למר כדאית ליה, ולמר כדאית ליה מתברר שגזירת ידים עברה שלב נוסף לפני הגיעה לשלב הגמר, כפי שגזרו בעליית חנניה בן גרון שסתם ידים טמאות לתרומה. (שניות)

הסיבה לגזירה:

תחת כותרת זו אינני עוסק בכל הגזירות הקדומות דהיינו ר"ע-חכמים, שלמה המלך וסיבת טומאת הידים הבאות מחמת הספר. חלק מן הסיבות לגזירות לעיל נמנו בפנים וחלקם אינו קשור לדיוננו. ברצוני לנסות להבין את גזירת חכמים בעליית חנניה, ולאחר מכן את הסיבה בגללה אנו נוטלים ידים היום. הגמרא (שבת יד.) ביארה שהידים פוסלות את התרומה מפני שהידים עסקניות הן - ומבאר הרמב"ם (ע"פ מהלך הסוגיא העוסק בטומאה) בפירושו על המשנה בזבים (פ"ה מ"ב): "... וגזרו על הידים שהן פוסלים את התרומה, וכל מי שנגע בתרומה בידיו פסלה, אע"פ שלא ידע שיש בידו טומאה, עד שיטול ידיו לשם תרומה וישמר אותם. והטעם בזה מפני שהידים עסקניות ואפשר שנטמאו ידיו והוא לא ידע...". היינו, החשש הוא שמא ידיו נטמאו. על שיטה זו מקשה רש"י (על הגמ' שלנו ד"ה "עסקניות הן") (א) א"כ נחשוש שמא נגע באב הטומאה ונמצא ראשון ויטמא את התרומה מדאוריתא (ב) למה גזרו דוקא בידיו, בכל גופו נגזר לפסול תרומה שמא נגעו ידיו בטומאה ונטמא כל גופו? (ג) לא היו צריכים חכמים להסתפק בנטילת ידים אלא היו צריכים לדרוש טבילת כל הגוף? ומכח שאלות אלו מגיע הוא לפירוש שונה במובן "עסקניות" - כוונת הגמ': "שנוגעין בבשרו ובמקום הטינופת ונגאי לתרומה בכך, ונמאס לאוכלין כשנוגע בה בידים מסואבות" עד כאן מחלוקת הראשונים מדוע גזרו על הידים לפסול את התרומה. אולם המקור לנט"י לחולין הוא מן הגמרא במסכת חולין (קו.).

מקור 1

אמר רב אידי בר אבין אמר רב יצחק בר אשיאן נטילת ידים לחולין מפני א) סרך טומאה (שהידים שניות ופוסלות את התרומה אבל חולין לא מהני בהו שני, ומפני סרך טומאה היינו שירגילו אוכלי תרומה

ליטול ידיהם, הונהגה בחולין - רש"י). ב) משום מצוה. ומהי המצוה? אביי אומר מצוה לשמוע דברי חכמים (שנאמר: על פי התורה אשר יורוך - רמב"ם), ורבא אומר מצוה לשמוע דברי ר"א בן ערך, דכתיב: "וכל אשר יגע בו הזב וידיו לא שטף במים...". אמר ר"א בן ערך - מכאן סמכו חכמים לנט"י מן התורה [היינו הנוגע בזב ומי שאינו שוטף ידיו שניהם טמאים ואסמכתא בעלמא היא - רש"י. וכן התוס' מבאר שאינה דרשה גמורה דעיקר הפסוק שהוציא טבילת גופו של זב בלשון שטיפת ידיים, ללמדנו שאין בית הסתרים טעון ביאת מים אלא אבר הגלוי כמו הידיים - ביאור מפורט של הפסוק, לקמן].

מקור 2

מקור נוסף מביאה הגמרא במסכת ברכות (סוף פרק שמיני), שם דורשת הגמרא את הפסוק: "והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני ה' אלוקיכם" (ויקרא כ): והתקדשתם - אלו מים ראשונים; והייתם קדושים - אלו מים אחרונים... וכו'. אולם התוס' בחולין קה. (על דברי הגמרא: "מים ראשונים - מצוה) מבאר שהפסוק אסמכתא בעלמא הוא.

שיטת התוספות

"הגמרא במסכת פסחים (קטו:) אומרת שצריך ליטול ידיים על כל דבר שטיבולו במשקה, ופרשו שם התוס' דהך נטילה לאו משום קדושה¹ (מקור 2) או נקיות (מקור 1) כמו בנהמא (-לחם) - אלא משום שלא יטמא משקין להיות תחילה ויהיה אסור לשתותן ולפסול גופו" (מצוטט מלשון ה"כסף משנה" הל' ברכות פ"ו ה"א). א"כ רואים אנו ששיטת תוס' היא שמחויבים אנו בנט"י [כדברי המשנה בחגיגה (יח:)] "נוטלים ידיים לחולין", ובבאור הגמ' שהכוונה ללחם [משתי סיבות, קדושה ונקיות.

1. א"א לפרש קדושה היינו שמא נגע בטומאה כשיטת הרמב"ם, שאילו זו

היתה כונת התוס' היה כותב משום טהרה או טומאה

סיכום המשנה-ברורה

המ"ב בפתיחה להלכות נט"י מבאר טעם תקנה זו: "אחר, מפני סרך תרומה והיינו כיון דידיים עסקניות הן ונוגעים בכל דבר, ובזמן שהיה נוהג טומאה וטהרה והכהנים אכלו תרומה היו צריכים ליטול ידיהם מדברי סופרים קודם אכילת תרומה כדי שלא יטמאוהו בנגיעתן, וכדי שיהיו הכהנים רגילים בזה, גזרו ג"כ על כל איש ישראל האוכל פת שאסור לאכל עד שיטול ידיו. וגם עכשיו, שאין הכהנים אוכלין תרומה מפני הטומאה לא בטלה תקנה זו, כדי שיהיו רגילים בני ישראל כשיבנה בית-המקדש ב"ב לאכל בטהרה (ע"כ ע"פ שיטת הרמב"ם). ועוד טעם לתקנת הנטילה משום נקיות וקדושה (תוס' אליבא דרש"י), וסמכו בגמרא אקרא דו התקדשתם והייתם קדושים" (או"ח קנח/א).

ונראה אולי לאמר שהביא המ"ב את שני הטעמים, הן של הרמב"ם והן של רש"י, בגלל השאלה הקשה על שיטת הרמב"ם: היום שכולנו טמאי מתים איך אפשר לטהר את היד בלבד? (גם אם תאמר שמצד חינוך נצריך נטילה, ובלשון המ"ב:

"לא בטלה תקנה זו כדי שיהיו רגילים בני-ישראל כשיבנה ביהמ"ק ב"ב לאכל בטהרה", עדיין לא נחייב ברכה על נטילה זו, כמו שמצאנו במהר"ל (הגדה דף יד עמודה א') בשם המהר"ש: "כיום אין לברך על נטילה זו (פרי שטיבולו במשקה, שע"פ הסבר הרמב"ם גזירתו שווה לנט"י על הלחם) כיון שלא שייך בזמנינו סרך תרומה, וברכו על נטילה זו רק בזמנים שהיו אוכלים תרומה". (וכן מביא האורחות חיים בדיני ליל הסדר ג' בשם המהר"ם מרוטנבורג). ומוכרחים לאמר שהם סוברים שנט"י לסעודה תוקנה גם מצד נקיות, שאחרת א"א לברך כיום.

מקור הדין

מן התורה אין חילוק בין יד האדם לאדם עצמו, ומבואר הדבר שאי שאפשר שיהיו רק ידי האדם ראשון לטומאה ושאר הגוף טהור, אלא אם נגע באב מאבות הטומאה - וכל אב מטמא את כל האדם, בין אם נגע באב הטומאה בידו בין אם נגע ברגלו - הרי הוא טמא כולו. אולם חכמים גזרו על הידים שיהיו חלק נפרד בפני עצמם, היינו שהם יקבלו טומאה ולא יעבירו אותה לכל הגוף, ואפשר יהיה גם לטהרם בנפרד. כמו כן, ראינו לעיל, שסמכו חכמים דבריהם על שני פסוקים:

(1) "והתקדשתם" - אלו מים ראשונים...

(2) "כל אשר יגע בו הזב וידין לא שטף במים", ואולם, שני הכתובים הוצאו מהקשרם.

הראשון נאמר לפי דעת התו"כ לענין קדושת פרישת עכ"ום, ועוד, לא מצינו את הביטויי קידוש בתורה לענין נטילת ידיים אמנם אצל חז"ל, "קידוש" = טבילה, וכן נט"י (ראה יומא פ"ג מ"ג "...ומקדש בו ביום", היינו "קידוש" - נטילת ידיים ורגלים), ואולי על בסיס זה ראו לדרוש דרשה זו.

הדרשה השניה נדרשת בצורה שונה בתו"כ ובגמרא.

בתו"כ (ד/ה, ומובא ברש"י על התורה) מבואר, שעיקר הענין שחלק הכתוב והוציא טבילת גופו של זב בלשון שטיפת ידיו, ללמדנו שאין בית הסתרים טעון ביאת מים, אלא אבר הגלוי כמו ידיים טעון ביאת מים.

(בית הסתרים צריך להיות ראוי שיבואו בו מים) והדבר נפסק להלכה הן ברמב"ם (מקואות פ"א ח"י) והו בשו"ע (יו"ד בקצח' ובקצט' סעיף ט' יב נ"מ בעקבות ענין זה).

ואולם, הגמרא במסכת נידה (מג.) לומדת את הפסוק כך: "וכל אשר יגע בו הזב וידיו לא שטף במים" וכי אם שטף טהור? הרי צריך טבילה?! אלא בא ללמדנו - כל אשר הזב יגע בו באחד מאיבריו הגלויים של הזב, כידיו, והזב עדיין לא שטף במים, לא טבל - נטמא, אולם מגע בית הסתרים אינו מטמא. ומפי השמועה למדו חז"ל שהפסוק מדבר בטומאת הסט, ובו יש חילוק בין מגע בית הסתרים למגע הגלוי. גם דין זה נפסק להלכה ברמב"ם (הלכות מטמאי משכב ומושב פ"ח ה"ה).

נחזור לעניננו - חז"ל סומכים נט"י על הפסוק בזב שאומר: "כל אשר יגע בו הזב וידיו לא שטף במים" שואלת הגמרא, כיצד למדים מכאן שטיפה בידים תעזור שלא יטמאו, הרי צריך הזב טבילה? לכל היותר אפשר ללמוד מכאן ענין טבילת ידיים?! אלא דורשת הגמרא את הפסוק כך: א) - כל אשר יגע בו הזב טמא. ב) - מדובר גם באדם אחר (לא זב, אלא כל אדם), אם לא שטף ידיו - ידיו טמאות. וכבר עומד המהר"ל על כך (באר הגולה באר ראשון עמוד יד) שהוא דרוש רחוק ביותר מן ההגיון, ורחוק מפשט הפסוק. לכן מבאר הוא שאע"פ שנט"י אסורה מדרבנן בלבד, מהכתוב יש ראייה לדבריהם. שכן מדרש חכמים (כוונתו למדרש בנידה שהובא לעיל) מלמדנו שהחלקים החיצוניים מעבירים טומאת הזב יותר מן החלקים הפנימיים, הנסתרים. אולם, יכל הכתוב להביא כדוגמא את הראש, שגם הוא חלק חיצוני והיינו למדים אותה דרשה, אלא רואים אנו שיש דגש על ידיו דוקא, ללמדנו שהם

ראויים יותר לטומאה מכל שאר חלקי הגוף "כיון שהם כלי הנגיעה וממשמשן הכל בחוץ, ודבר כמו זה מסוגל יותר לטומאה" (שם). וזהו ביאור הגמרא: "ידיים עסקניות הן" - שהם עיקר כלי המישוש של הגוף ובם מתבטא ענין המגע החיצוני.

אחר כל זאת, עדיין הלכה זו של נט"י אע"פ שקרובה להגיון, רחוקה היא מן הפסוקים ונשאת בגדר גזירת חכמים, כמו שכותב הרמב"ם (ברכות פ"א ה"ב) "כל הנוטל ידיו... מברך בתחילה אשר קדשנו במצותיו וצונו על נטילת ידים, שזו מצוות חכמים שנצטוונו מן התורה לשמוע מהן שנאמר: על פי התורה אשר ירוך²". ואכן, חכמים הבחינו בחולשה זו של גזירתם, ומתוך שרצו לקיימה חיזקו הלכה זו בברכות מיוחדות למקיימיה, ובעונשים חמורים למבטליה.

הטור בפתיחה להלכות נט"י (סי קנח), פוסק שצריך ליזהר בנט"י "שכל המזלזל בנטילתם חייב נידוי, כדאמרינן את מי נידו? את ר"א בן הנדל (בגירסתנו: 'בן חנוך') שזלזל בנט"י". ומבאר הרמב"ם (עדויות פ"ה מ"ו) "שזלזל בהלכה שאמרו חכמים, שהידים נטמאות לשטתו מבלי שיטמא שאר הגוף וחייבים לטהרם". וממשיך הטור באזהרותיו ומביא מן הגמרא בשבת (סב:) "שכל המזלזל בנט"י בא לידי עניות", וכן מן הגמרא בסוטה (ד:) "אמר ר' זריקא אמר ר"א כל המזלזל בנט"י נעקר מן העולם"³ ומסכם הב"י (קנח' סעיף ט) את ג' העונשים של חז"ל בתמצית: "צריך ליזהר בנט"י שכל המזלזל בנט"י חייב נידויי ובא לידי עניות ונעקר מן העולם". ומבאר ה"באר-היטב" שכוונת הטור והב"י שאפילו זלזל רק פעם אחת, אם לא עשה תשובה, מקבל עונשים אלו.

2. בשתי הדרשות האחרות של הגמ' מצטט הרמב"ם את הפסוק מפרשת הזב

ומענין שכאן אין הוא מצטטו.

3. ומובא בפרישה בשם התוס', דעקירה מן העולם הוא ע"י עניות,

וכמו שדורשת הגמרא בע"ז (ד.) ד' חשובין כמתים... והעני'.

הטור מוסיף גם 'חיזוק' חיובי בשם הגמרא בשבת (סב:) ומובא הדבר גם בשו"ע (סעיף י') "אע"פ ששיעורן ברביעית (לשתי ידיו) יוסיף ליטול בשפע, דאמר רב חסדא: אנא משאי מלא חופני מיא (אני נוטל ידי מלא חופני מים) ויהבו לי מלא חופני טיבותא (ומשפיעים עלי מלא החופנים טוב)".

לסיום נספר על ר"ע שהיה חבוש בבית האסורים ור' יהושע הגרסי משרתו. בכל יום ויום היו מכניסים לו מים במידה. יום אחר מצאו שומר בית האסורים ולגלג עליו: מימך מרובין, שמא לחתור בית האסורין אתה צריך? שפך חציים ונתן לו חציים. כשבא ר"י ... סח לו ר"ע כל המאורע. לאחר מכן אמר ר"ע: "תן לי מים שאטול את ידי". אמר לו: "לשתות אין מגיעין (מספיקין), ליטול יריך מגיעין"? נענה ר"ע ואמר: "מה אעשה שחייבין עליהם מיתה? מוטב אמות מיתת עצמי ולא אעבור על דעת חברי". אמרו, לא טעם כלום עד שהביא לו מים ונטל ידיו (ערובין כא:). ואע"פ שכבר התוסי' במקום (וכן מובא בב"י על הטור ובהלכה בשו"ע) מציינים שהחמיר על עצמו, מבטא המקרה את הלך רוחם של חכמים בתקופתו שאמרו (שם): "כל העובר על דברי סופרים (שנתחדשו בכל דור ודור לגדור גדר (סייג - רש"י) חייב מיתה".